

Maya ABDULLAYEVA

ADPU-nun Ağcabədi filialının müəllimi

AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı

E-mail: magamireqizi@gmail.com

ORCID ID:0009000264140064

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2026.1.122>

AZƏRBAYCAN EPİK FOLKLORUNDA ZOOTRİKSTER OBRAZLARININ BƏDİİ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, trikster, zoomorf obraz, tülkü, qurd, at, it, dovşan, ilan

ABSTRACT

ARTISTIC AND SEMANTIC FEATURES OF ZOO-TRICKSTER IMAGES IN AZERBAIJANI EPIC FOLKLORE

The article explores the genesis, functional essence, and artistic typology of zoomorphic trickster characters in Azerbaijani epic folklore. It examines, on a scholarly-theoretical basis, the roots of the trickster figure in the collective mythological worldview, its socio-psychological content, and the models formed through such images as the fox, hare, snake, dog, and wolf. The study shows that zoomorphic tricksters in folk literature carry both ethical-normative and satirical-functional significance, embodying the idea of the weak overcoming the strong through intelligence and cunning. Azerbaijani folk literature possesses a rich mythological and symbolic structure. Animal images appear in the collective consciousness both as carriers of totemic origins and as representations of social-ethical relations.

Keywords: Azerbaijani folklore, trickster, zoomorphic character, fox, wolf, horse, dog, hare, snake

РЕЗЮМЕ

ХУДОЖЕСТВЕННО-СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВ ЗООТРИКСТЕРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЭПИЧЕСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

В статье исследуются генезис, функциональная сущность и художественная типология зооморфных трикстеров в азербайджанском эпическом фольклоре. На научно-теоретической основе анализируются корни образа трикстера в общенародном мифологическом мышлении, его социально-психологическое содержание, а также модели, сформированные на основе таких персонажей, как лиса, заяц, змея, собака, волк. В исследовании показывается, что зооморфные трикстеры в народной литературе несут как этико-нормативную, так и сатирико-функциональную нагрузку, воплощают идею победы слабого над сильным посредством ума и хитрости. Азербайджанская народная литература обладает богатой мифологической и символической структурой. Образы животных выступают в народном сознании как носители как тотемического начала, так и социально-этических отношений.

Ключевые слова: азербайджанский фольклор, трикстер, зооморфный образ, лиса, волк, лошадь, собака, заяц, змея

Giriş. Trikster fiqurun müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi onun vahid bir fenomen kimi əhatə olunmasını vacib edir. Bəlkə də, məhz bu cür müxtəliflik və mürəkkəblik dünya və milli folklorşünasların əsərlərində hiyləgərin ilk hərtərəfli portretinin ortaya çıxarılmasına kömək edir. Ayrı-ayrı triksterlər üzərində aparılan araşdırmaların sayı artmaqda, diapazonu genişlənməkdədir. Müxtəlif fiqurlar və onların funksiyaları arasında, ən azı, qeyri-rəsmi şəkildə ümumi bir hiyləgər haqqında danışmağa imkan verən kifayət qədər xas oxşarlıqların olduğunu iddia etmək olar. Həm antropomorf, həm də zoomorf triksterlər arasında bu və ya digər şəkildə oxşarlıq və eynilik nəzərə çarpır.

Tədqiqat. W.J.Hynes və W.G.Doty yazırlar: *“Demək olar ki, bütün qeyri-savadlı mifologiyada bir növ hiyləgər qəhrəman var. Amerika hindularının mifologiyasında böyük dovşan, koyot, qarğalar və mavi jay var idi. Hiyləgərdə çox fərqli bir xüsusiyyət var: o, həmişə şüursuzların etdiyi kimi, rasionel vəziyyətə düşmək üçün içəri girir. O, həm axmaqdır, həm də sistemdən kənar adamdır. Hiyləgər qəhrəman isə ağılının həll etmək istəmədiyi həyatın bütün imkanlarını təmsil edir. Ağıl həyat tərzini qurur, axmaq və ya hiyləgər başqa bütün imkanları təmsil edir. Özü-nüz üçün qurduğunuz dəyərlərə hörmət etmir və onları sındırır”* [7, s. 6].

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı çoxqatlı mifoloji təfəkkürün, sosial və etik dəyərlərin bədii ifadəsidir. Bu ədəbiyyatın mühüm qatlarından biri *zoomorf obrazlar sistemidir*, yəni heyvan surətləri vasitəsilə yaradılan bədii tipologiyadır. Azərbaycan epik folklorunda *zoomorf triksterlər*, yəni heyvan surətində olan hiyləgər, ağıllı, bəzən də komik qəhrəmanlar xalq ədəbiyyatında çox mühüm bir yer tutur. Bu obrazlar, əsasən, xalqın dünyagörüşünü, həyat fəlsəfəsini, etik və sosial münasibətlərini əks etdirir.

Zoomorf trikster – müxtəlif xalqların folklorunda rast gəlinən hiyləgər, ağıllı, qaydaları pozan, lakin eyni zamanda öyrədici və yaradıcı qəhrəman tipidir. O, bəzən komik, bəzən mənfə, bəzən də qəhrəman xarakter daşıyır. Beləliklə, zoomorf triksterlər — heyvan formasında olan hiyləgər qəhrəmanlardır. Azərbaycan folklorunda başlıca zoomorf triksterlər bunlardır:

1. Tülkü ən geniş yayılmış trikster obrazıdır. O, ağıllı, hiyləgər, özündən güclüləri aldatmağı bacaran bir surət kimi çıxış edir. Tülkü çox vaxt canavar, aslan, ayı kimi güclü, amma ağılsız heyvanlara qalib gəlir. Nümunə olaraq “Tülkü ilə canavar”, “Tülkü və üzüm salxımı”, “Tülkü və qurd”, “Tülkü və aslan” nağıllarını göstərmək olar. Tülkü obrazı aqlın gücünü fiziki gücə qarşı qoyur, xalq hikmətini və sosial ədaləti təmsil edir.

Azərbaycan nağıl və təmsillərində tülkü obrazı ən güclü trikster nümunəsidir. O, nağıllarda özündən güclü, lakin ağılsız varlıqları hiylə ilə aldadaraq qalib gəlir. Tülkü obrazı xalq dünyagörüşündə aqlın gücə qalib gəlməsinin simvolu, sosial ədalətin bərpası üçün zəkali davranış modelinin nümunəsi, həmçinin satirik və

tənqidi dəyər sisteminin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Tülkü, bir növ, “ağıl qəhrəmanı” funksiyasını daşıyır o, qəhrəmanlıqdan çox, mənəvi çevikliyin rəmzidir.

2. Qurd çox vaxt ağılsız, gücə arxalanan obraz kimi təqdim edilir. O, tülkü ilə qarşıdurmada triksterin qurbanına çevrilir. Lakin bəzi epik variantlarda qurd igidlik, azadlıq və müstəqillik rəmzidir (məsələn, Oğuznamələrdə “Boz qurd” motivi). Qurd həm mənəvi gücün, həm də triksterin hiyləsinə uyan sadələvhqüvvənin təmsilçisidir. Oğuz epik ənənəsində Boz qurd motivi ilahi bələdçi və totem xarakterlidir, lakin bu obraz trikster deyil, daha çox mifoloji bələdçi funksiyasındadır.

KDQ-da keçən “Qurd yüzü mübarəkdir” ifadəsini götürsək, əksər vaxt qurd müqəddəs rolunda çıxış edir, çünki qəhrəmanın yol göstərənidir. Bunun ən doğru təsdiqini KDQ-da “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyunda görürük. S.Rza-soy bu barədə yazı: *“Qazan qurda rast gəlməsini “xeyir-bərəkət” hesab edir. Bu, Qazanın rast gəldiyi qurdun kosmoloji mənsubiyyət baxımından kosmik varlıq olduğunu göstərir. Qazana ev/orđusu ilə bağlı informasiya/xəbər lazımdır. Bu baxımdan, “qurdun üzünün mübarək olması” həm də o deməkdir ki, Qazan ondan xeyirli informasiya alacaq. Başqa sözlə, bu Qurd kosmoyaradıcı elementdir və onun Qazanla dialoqu xeyirlə nəticələnəməlidir”*[6, s. 67].

Qurd obrazı Azərbaycan epik düşüncəsində ikili xarakter daşıyır. Oğuz mifologiyasında “Boz qurd” müqəddəs bələdçi və mənəvi simvol kimi çıxış etdiyi halda, nağıl səviyyəsində qurd çox vaxt sadələvh və gücə arxalanan varlıq kimi təqdim olunur. Bu, triksterlə (xüsusən tülkü ilə) ziddiyyət təşkil edir və nəticədə xalq təfəkküründə ağılın gücə qalib gəlməsi ideyası bir daha təsdiqlənir. R.Əliyevin dediyi kimi, bəzən qurd trikster əlaməti daşıyır, ilkin mifik mənasından uzaqlaşır, şər qüvvə kimi təsvir olunur: *“Uşaqlar üçün söylənən belə nağıllar heyvanlar haqqında və sehrlı nağılların sadələşdirilmiş, uşaq təbiətinə uyğunlaşdırılmış bir formasını təşkil edir. Adətən, bu nağıllarda sehrlı motivlər məndən çıxarılır, süjet mifoloji ünsürlərdən təmizlənir, nağılın bəsit forması təqdim olunur. Məsələn, sehrlı nağıllardakı qurd obrazı öz məzmununu dəyişərək, ziyanverici heyvana çevrilir, totemlikdən çıxaraq mənfi obraz şəklində söylənir”*[2, s. 331].

3. At folklorumuzda ən geniş yayılmış zoomorf triksterdir. At obrazı çox vaxt “nəcib və sədaqətli” kimi təsəvvür edilsə də, onun **mifoloji qatında** hiylə, oyun, transformasiya və azadlıq elementləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər onu klassik mənada **zoomorf trikster** edir. At-trickster arxetipi insanın **nəzarətdən çıxan instinktiv ağılı**nı təmsil edir – həm qorxulu, həm yaradıcı, həm də azad. M.Kazımoğlu yazır ki, *“təhlükə məqamında dondan-dona girmək Qırata da məxsus bir xüsusiyyətdir və burada təəccüblü bir şey yoxdur. Məlum məsələdir ki, o dünya sərhəddinə çatanda, yaxud sosial düşmənin məskəninə qədəm qoyanda qəhrəmanın özü ilə bərabər atının da zahiri görkəminin dəyişməsi ümumtürk folklorunun ənənəvi motivlərindəndir. “Akbi” adlı Altay nağılında, “Kan-Şentey” adlı*

qazax nağılında təhlükəli məkana çatan qəhrəmanın özü keçələ çevrildiyi kimi, onun atı da eybəcər bir dayçaya çevrilir”[3,s. 15].

Alimin də qeyd etdiyi kimi, əksər nağıl və dastanlarımızda atların öz qəhrəmanını dardan qurtarması, onun düşmənlə üz-üzə gələrkən tam bir xilaskara çevrilməsinin şahidi oluruq. Bunun ən bariz nümunəsini KDQ-da və “Koroğlu” dastanında görə bilərik. Məsələn, “Həmzənin Qıratı qaçırması” qolunda düşmən onu tanımasını deyə Qırat özünü dəliliyə vurmaqla əsl trikster kimi davranır.

R.Qafarlıya görə, atlara hətta mifik təsəvvürdə belə dualist yanaşma özünü göstərir, atlar həm xeyiri, həm şəri təmsil etməklə trikster kimi diqqət çəkir: *“At çox qədim zamanlarda kultlaşdırılan, rəmzləşdirilən heyvanlardan biridir, öküzlə müqayisədə daha geniş əhatə dairəsinə malikdir və həyat gücünə, hətta ölünün (cəsədin) canlandırılmasını bildirirdi. Təsadüfi deyil ki, buzlaşma çağının mağara mədəniyyətində qayaüstü rəssamlığın əsas mövzusu məhz öküzlər və vəhşi atlar təşkil etmişdir. A.Lerua-Quran belə hesab edir ki, tarixəqədərki rəssamlıqda hər iki heyvan dualist görüşləri əks etdirir: işıq-qaranlıq, gecə-gündüz, od-su, isti-soyuq, xeyir-şər. Bu qarşılaşmaya aid xüsusiyyətlər Azərbaycan türklərinin də ilkin mifoloji təsəvvürlərində, folklor, qədim yazılı ədəbiyyat qaynaqlarında öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Təkcə Koroğlunun atının dərya suyu, od, işıq, zülmətlə əlaqənməsini xatırlamaq kifayətdir. Yunanlardakı insan-at sintezi – kentavrlar da dualizmin (şüurlu-şüursuz, ölüm-həyat) simvollaşmasıdır. Mifoloji görüşlərdə iki aləm arasında əlaqə əsasən atlar vasitəsilə mümkün idi”* [4,s-323].

4. **İt** müxtəlif semantik və funksional çalarlarda çıxış edir. Ənənəvi təsəvvürdə it həm sadıqlıq və qoruyuculuq, həm də hiyləgərlik və keçid obrazı kimi təqdim olunur. Bu baxımdan, o, bəzi məqamlarda trikster fiqurunun xüsusiyyətlərini özündə cəmləyir. Azərbaycan folklorunda it obrazı həm mənfi, həm də müsbət aspektlərdə təzahür edir. Nağıl və dastanlarımızda at kimi it də köməkçi, bəzən xəbər dar edən, qoruyan fiqur kimi görünür. Eyni zamanda, xalq nağıllarında və rəvayətlərdə it bir çox hallarda insanla qeyri-adi münasibət içərisində olur: bəzən sahibinə sədaqətli dost, bəzən də onu sınayan varlıqdır.

Nağıl mətnlərində itin davranışı çox vaxt gözlənilməz, hiyləgər və zəkali şəkilə təsvir edilir. Məsələn, “İt və canavar” tipli süjetlərdə it cəmiyyətin qaydalarına uyğunlaşan, ağasının yanında yaşayan, lakin eyni zamanda canavara nisbətən daha hiyləgər və “insanlaşmış” fiqur kimi çıxış edir. Bu cəhətdən, o, triksterin “iki aləm arasında keçid edən” xüsusiyyətini daşıyır: həm təbiət dünyasına, həm də insan dünyasına mənsubdur. Belə obrazlara “İt və canavar”, “İt və tülkü”, “Padşahın iti”, “Ağ it, qara it” kimi Azərbaycan xalq nağıllarından rast gəlmək olar [1,s. 17,19].

5. **Dovşan** da bəzən hiyləgər, ağıllı, bəzən isə qorxaq və yumoristik obraz kimi təqdim olunur. Məsələn, dovşan bəzən canavarı və ya tülkünü aldadır, bəzən də öz qorxaqlığı ilə gülüş doğurur. Funksiyası zəifin hiylə ilə özünü qorumasını simvolizə edir.

Dovşan obrazı Azərbaycan folklorunda həm qorxaq, həm də hiyləgər xüsusiyyətlərlə təqdim olunur. Onun hiyləgərliyi adətən özünü qoruma instinkti ilə əlaqələndirilir. Dovşan tülkü və canavar kimi təhlükəli rəqibləri ağıl və sürətlə aldadaraq qurtulur. Bu obraz vasitəsilə xalq zəifin yaşamaq üçün ağıldan istifadə etməsini, qorxaqlığın da bəzən müdrik davranış ola biləcəyini ifadə edir. Beləliklə, dovşan obrazı həm komik, həm də didaktik funksiyaya malikdir.

6. **İlan** Azərbaycan folklorunda zoomorf triksterləri geniş yayılmış nümunələrindəndir. Bir sıra nağıl və dastanlarda ilan obrazı hiyləgərliyin və müdrikliyin rəmzi kimi verilmişdir. O gah xeyirin, ağılın, gah da şərin və zərərin timsalıdır. M.Seyidovun təbirincə desək, ilan obrazının folklorlarda işlənməsinin qədim tarixi kökləri var. Müəllif bu onqona (totem varlığı – M.A.) ilk başlarda müqəddəs varlıq kimi yanaşılmasını söyləsə də, bəzi nağıllarda onun gözdən düşməsinə təsadüf olduğunu da yazır: “İlan mifi çox əski çağlardan azərbaycanlılarda, onun tərkibində iştirak edən qəbilələrdə var idi... İlan onqonu o qədər geniş yayılmış ki, məişətdə işlənən qab-qacaqlarda da onun rəsmi qabardılmışdır... M.Kaşğarının çağında Oğuz və başqa qəbilə birləşməsinin xaqanına “Buka Budrac” deyirmişlər. Hətta həmin qəbilə öz yenilməz qəhrəmanını da belə adlandırmış. “Buka” yeddibaşlı ilan (bəzən də əjdəha) deməkdir... İlanın yavaş-yavaş bu və ya başqa səbəblərə görə gözdən düşməsi “Taxta qılınc” nağılında çox aydın şəkildə nümayiş olunur” [5, s. 17, 19].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan folklorunda zoomorf triksterlərin bir neçə sosial və mədəni funksiyası vardır. Əsas olan “didaktiklik” xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət mənə baxımından ağıllı və hiyləgər davranışların həyatdakı faydasını ifadə edir. Nəinki yuxarıda adını çəkdiyimiz zoomorf triksterlər, həmçinin şir, qaraquş, aslan və başqa heyvanlar da epik nümunələrimizdə qəhrəmanın xeyirxah yardımçısı, ağıllı və müdrik yolgöstərənidir.

M.Kazımoğlu yazır ki, “Əhmədnən Sənəmin nağılında” Əhməd təkəcə zahiri gözəlliyi və ağıl-kamalına görə yox, həm də zoomorfik aləmlə bağlılığına görə seçilir. Öz əmisindən pis üz görüb, ev-əşiyini, yurd-yuvasını tərk etməli olan Əhməd tülkü, şir və qaraquşla ünsiyyət bağlayır. Qaraquş və adları çəkilən heyvanlar nəinki sevgililəri qovuşdurur, həm də Əhmədi taxt-tac sahibi edib, onun ən yaxın məsləhətçisinə çevrilirlər” [3, s. 25].

Zoomorf triksterlərin xüsusiyyətləri daha çox nağıllar və təmsillərdə özünü göstərir. Belə obrazlar həm mifoloji, həm etik, həm də satirik səviyyədə xalq təfəkkürünün məhsuludur. Azərbaycan epik, xüsusən nağıl ənənəsində zoomorf triksterlərən çox tülkü, dovşan, at, bəzən də pişik surətindədir. Onlar xalqın ağıl, çeviklik və hiylə ilə gücə qalib gəlmə idealını ifadə edir, həm əyləndirici, həm də öyrədici funksiyaya malikdir. Triksterlər xalqın “ağıl və hiylə ilə qurtuluş” fəlsəfəsini ifadə edir. Bu obrazlar xalqın müdriklik, çeviklik və sağ qalmaq fəlsəfəsini bədii formaya salır. Heyvan surətləri təkəcə əyləncəli element deyil, həm də sosial

davranış modellərinin simvolik ifadəsidir. Azərbaycan folklorunda bu funksiyanı, əsasən, zoomorf surətlər, yəni tülkü, dovşan, at, it, qurd və s. daşıyır. Onlar xalqın ağıl, çeviklik və ədalət ideyalarını əks etdirir.

Nəticə. Trixster obrazları epik düşüncədə kosmos (harmoniya, nizam) və xaos (nizamsızlıq) arasında körpü yaradır. Onlar qaydaları pozaraq yeni nizam yaradır, bu yolla cəmiyyətin mənəvi balansını qoruyur. Zoomorf trixsterlər Azərbaycan folklorunun həm mifoloji təməlini, həm də etik və estetik enerjisini təşkil edir. Azərbaycan epik folklorunda zoomorf trixster obrazları, xüsusən tülkü, qurd, at, it, dovşan və s. xalqın sosial-mənəvi təcrübəsinin ifadəsidir. Onlar həm həyatın praktik fəlsəfəsini, həm də etik ölçülərini əks etdirir. Beləliklə, zoomorf trixsterlər Azərbaycan folklorunda ağıl, müdriklik və sosial ədalət ideyalarının bədii daşıyıcıları kimi kosmos və xaos arasındakı tarazlığı təmin edir, sosial ədalətsizlikləri gülüş yolu ilə harmoniyaya çevirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalq nağılları. 5 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
2. Əliyev, R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 350 s.
3. Kazımoğlu, M. Folklorada obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011, 226 s.
4. Qafarlı, R. Mifologiya. 6 cildə, I cild. Mifogenez, rekonstruksiya. struktur, poetika. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 452 s.
5. Seyidov, M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 325 s.
6. Rzasoy, S. "Dədə Qorqud" eposu. III kitab. Şaman-qəhrəmanın xaos dünyasına yolçuluğu. Bakı: Elm və təhsil, 2025, 172 s.
7. Hynes, W.J., Doty, W.G. Mythical Trickster Figures: Contours, Contexts, and Criticisms. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1993, p.10.

